

«ПРОСВІТИ» ПОЛТАВЩИНИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ» 1941-1943 рр.

У статті висвітлюється діяльність відроджених за часів німецької окупації 1941-1943 років товариств «Просвіта» на Полтавщині, їх внесок у національно-культурне відродження краю.

Ключові слова: *німецький окупаційний режим, українські культурно-просвітницькі товариства, українські націоналісти, народні хори, драматичні гуртки, бібліотеки.*

Встановлений восени 1941 р. жорстокий режим німецької окупації, здавалось би, виключав будь-які прояви суспільного і громадського життя полтавців. Але в міру того, як фронт почав усе далі відкочуватися на схід, люди поступово пристосовувалися до «нового порядку» і в напівмертвих селах і містах Полтавщини з'явилися перші ознаки культурного життя, насамперед, у найбільш звичній для українського народу формі «Просвіт». Незважаючи на ворожу окупацію, потяг до освіти і культури в українців був незборимий.

Культурно-просвітницькі осередки почали виникати відразу після вступу німецьких військ на терени Полтавщини. Ініціаторами їх створення виступала національно свідомо українська інтелігенція, яка ще залишалася в живих після двадцяти років комуністичного терору. Насамперед, - це були вчителі, які найближче стояли до народу і користувалися його довірою. Чимало зусиль до створення «Просвіт» доклали також Похідні групи ОУН, як мельниківської, так і бандерівської орієнтації, які через просвітянські товариства намагалися пропагувати серед полтавців ідеї національного відродження і відновлення Української державності. У повідомленні командуючого поліцією безпеки (СД) в Україні від 2 жовтня 1942 р. «Про український Рух опору» говорилося: «Робляться спроби проникнення прихильників Бандери в культурні, наукові та інші неполітичні організації з метою спрямувати їх діяльність в націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяв рух українському культурному об'єднанню «Просвіта» [5, с.38].

Реалізуючи ідею утвердження національної свідомості на культурницькому рівні, просвітянські гуртки організовували аматорські виставки, народні гуляння, відзначали релігійні свята, відроджували і пропагували давні традиції і звичаї українського народу, які попри заборони комуністів жили в пам'яті полтавців.

Уже в листопаді 1941 р. Кременчуцька міська «Просвіта» налічувала понад 100 членів, головним чином представників української інтелігенції. Осередки «Просвіти» виникли в Недогарках, Потоках, Градизьку та інших селах району. У Крюкові відкрився український клуб імені В. Винниченка, при ньому – музичний і драматичний гуртки. Останній влітку 1942 р. у своєму складі налічував 36 юнаків і дівчат, керував гуртком Федоренко [4,

1942 – 12 липня]. В репертуарі хору звучали десятки українських народних пісень.

На кінець 1941 р. окремі, дуже малочисельні осередки національної культури з'явилися в найглухіших селах і хуторах Полтавщини. В основу своєї діяльності вони поклали кращі традиції дореволюційних просвітянських товариств, які були знищені комуністами на початку 20-х років минулого століття, але зберігалися в пам'яті людей зрілого віку. За невеликим винятком полтавські «Просвіти» не були чисельними, але очолювані патріотами-ентузіастами своєї справи ставали не тільки вогнищами української культури, але й центрами суспільного життя. На відміну від деяких інших громадських організацій, які існували нелегально або напівлегально, діяльність «Просвіт» проходила цілком відкрито, особливо на початку німецької окупації. Найбільш успішно «Просвіти» діяли там, де їх керівники були зв'язані з українським національно-патріотичним підпіллям. Вдало поєднуючи легальні і нелегальні методи роботи, вони пропагували серед полтавців ідеї Української державності, будили в них національну свідомість.

У селі Білецьківці Кременчуцького району товариство «Просвіта» виникло з ініціативи братів Василя, Якова і Степана Чорноволів у грудні 1941 р. Організаційні збори щодо його створення відбулися в хаті «розкуркуленого» Івана Німця, яка стояла пустою. На них Василь Чорновіл розповів присутнім про злочини комуністичного режиму проти українського народу і закликав молодь села записуватися до «Просвіти», розвивати українську культуру і не бути байдужим до долі рідного краю. Щирими прибічниками українського національного відродження стали дочки Василя Чорновола – Лідія і Олександра, які проводили патріотичну агітацію серед молоді, будили в односельців почуття любові до України, до рідного слова. Їх палкі заклики не залишили байдужими жителів Білецьківки: членами «Просвіти» стало понад 50 селян, в тому числі 20 членів молодіжної підпільної організації «Набат». До «Просвіти» вступив і керівник «Набату» Василь Ус. Ця антифашистська підпільна організація за своїм складом і політичними переконаннями була національно-патріотичною і перебувала під значним впливом ідеології ОУН. Лише в кінці літа 1943 р., коли Червона армія вже підходила до Дніпра, керівництво «Набату», відчуваючи невідворотність радянської влади, у боротьбі з нацизмом зробило вибір на її користь.

Співочим гуртком Білецьківської «Просвіти» керував учитель Макар Омелянович Німець, який помер у 1943 р. не дочекавшись повернення більшовицького режиму; драматичним – Іван Олександрович Хорольський, музичним – Іван Леонідович Лагно. Активістами «Просвіти» були Катя і Василь Хорольські, Іван і Лідія Ус, Микола Гончар, Леонід Чорновіл, Лідія Кравченко, Марія Коваленко, Віктор Соколенко та ін.

Легальна діяльність Білецьківської «Просвіти» полягала у постановці вистав українських дореволюційних драматургів-класиків (ставили п'єси «Назар Стодоля», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Степовий гість»,

«Жидівка-вихрестка» та ін.), хоровому виконанні українських народних пісень, а також національного гімну «Ще не вмерла Україна», «Гімну націоналістів» та ін. Нелегально ж активісти «Просвіти» читали самі і поширювали серед селян заборонену за радянських часів літературу – твори видатних діячів українського національно-визвольного руху та репресованих більшовицьким режимом письменників, розповсюджували листівки патріотичного змісту, які Василь Чорновіл привозив з Кременчука. Савва Семенович Чорновіл і Глива, які підтримували зв'язок з підпіллям ОУН у Кременчуці, закликали молодь боротися за волю України в лавах Української Повстанської армії.

У лютому 1943 р. перед виставою «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», на якій були присутні жителі Білецьківки, Свиначо-Павлівки та Маламівки, Василь Чорновіл виступив з емоційною промовою, в якій закликав присутніх до боротьби проти більшовизму і створення незалежної Української держави [З, Ф.П – 105 – Оп. 1 – Спр. 225 – Арк. 3-6].

У Лохвицькому районі «Просвіти» виникли у більшості сіл. Помітну роль у їх створенні відіграла окружна газета «Лохвицьке слово», яка попри жорсткий окупаційний режим намагалася зберегти українське обличчя і сприяти національному відродженню краю. Кількість членів просвітянських товариств у Лохвицькому районі перевищувала дві тисячі чоловік. Це були вчителі, працівники медичних установ, службовці допоміжної української адміністрації, колгоспники. Однією з кращих вважалася «Просвіта» в селі Свиридівці, яку очолював М.В. Головка. Тут діяв народний хор, драматичний та музичний гуртки. На честь 60-річчя від дня народження Архипа Тесленка просвітяни влаштували для односельців літературний вечір та поставили водевіль І.П.Котляревського «Москаль-чарівник». Організатором «Просвіти» в Степунах був старший поліцай кушової поліції Василь Іванович Кива. Під час сталінської колективізації сільського господарства його родину «розкуркулили» і він десять років поневірявся в чужих краях.

З ініціативи лохвицької «Просвіти» з листопада 1941 р. почав виходити літературний додаток до газети «Лохвицьке слово», а при редакції виник гурток початківців-письменників і поетів. Лохвицька «Просвіта» створила також драматичний гурток під керівництвом Синяка, який силами місцевих акторів-аматорів поставив декілька п'єс українських драматургів-класиків. Кожна вистава починалася з виконання національного гімну «Ще не вмерла Україна» [З, Ф.П-105-Оп.І-Спр.237-Арк. 54.].

Проте розгорнути повною мірою просвітянську роботу на теренах Лохвицького району, як і по всій Україні, окупанти не дозволили. Починаючи з весни 1942 р., вони почали переслідувати будь-які прояви українського національного життя. Влітку цього ж року газета «Лохвицьке слово» була закрита, а з настанням сезонних польових робіт та початком вивезення української молоді на примусові роботи до Німеччини завмерла і діяльність «Просвіт».

Винятком була хіба-що діяльність градизької «Просвіти». Можливо тому, що її організаторами і керівниками були представники місцевої допоміжної української адміністрації. До містечка німці вступили 13 вересня 1941 р., а вже 18 вересня їх офіцер у званні майора під час богослужіння в церкві у присутності близько 200 жителів призначив 57-річного бухгалтера Градизької контори «Тютюнсировина» Петра Андрійовича Короїда старостою («шефом») району. Через два тижні після цього над приміщенням сільської і районної управ з'явилися українські синьо-жовті прапори, Тризуби, а в приміщеннях – портрети Симона Петлюри і Євгена Коновальця.

У кінці листопада 1941 р. П.А. Короїд скликав зібрання представників місцевої влади та патріотично налаштованої української інтелігенції. Всього на нараді були присутні 14 чоловік, серед них: директор Градизького кооперативного технікуму Сидір Данилович Рахубовський, начальник районної поліції Василь Андрійович Закарлюка, завідуючий районним відділом народної освіти Андріан Федорович Нечай, секретар районної управи Андрій Єпифанович Педченко, керівник хорového гуртка Яків Лукич Остапенко, заступник старости району Трохим Михайлович Хандиборенко, учителі Градизької середньої школи Савелій Артемович Мусієнко та Олександр Максимович Радченко, завідуючий торгівельним відділом райспоживспілки Павло Терентійович Погиба, завідуючий початковою школою Микола Махтійович Опришко, бухгалтер районного відділення Держбанку СРСР Іван Іванович Фурсенко, голова районної земельної управи Андрій Панасович Черкас та ін.. З них А. Нечай, А. Педченко, Я. Остапенко, О. Радченко, П. Погиба в різний час за звинуваченням в українському націоналізмі («шовінізмі») зазнавали репресій від радянської влади.

Про декого з учасників наради, які врятувалися від розправи в гестапо і потрапили до рук енкаведистів, збереглися короткі біографічні дані. П. Погиба був корінним жителем Градизька. Народився він 1892 р. в сім'ї кустаря-шевця. Після закінчення початкової школи працював разом з батьком, а з 1915 р. – майстром шевської майстерні в Мозоліївці. Наступного року П. Погибу мобілізували до царської армії, але на фронт він не потрапив – служив писарем у канцелярії відділу військових перевезень в Одесі. В 1919 р. навчався на тримісячних кооперативних курсах у Полтаві, по закінченні яких майже все життя, крім служби в Червоній армії в 1920-1921 роках, працював у системі споживчої кооперації. 7 лютого 1938 р. був заарештований і до жовтня 1939 р. сидів у внутрішній тюрмі НКВС у Полтаві. Від смерті його врятувала часткова амністія після розстрілу М. Єжова. При німцях у числі інших товарів привозив з Кременчука для реалізації серед населення Градизька значки «Тризуба».

Батько М.Опришка був селянином-бідняком, який навіть не мав власної орної землі, під час Української революції був «червоним партизаном», потім – секретарем Градизького сільвиконкому. У 1935 р. М.Опришко закінчив трирічний Учительський інститут у Кременчуці і до 1940 р. працював учителем математики семирічної школи в Горбах Глобинського району, після – завучем середньої школи в Градизьку. Разом із

дружиною, також учителькою, виховували п'ятьох дітей. Через ваду зору мобілізації до Червоної армії не підлягав. Два брати М.Опришка воювали на фронтах радянсько-німецької війни: старший лейтенант Василь загинув під час оборони Севастополя, а менший Іван повернувся з війни живим.

А.Черкас народився в 1891 р. в селі Пирого Кременчуцького повіту в селянській родині середнього достатку. Після закінчення вищої початкової школи протягом 1911-1916 років працював писарем Кременчуцької земської управи, а з 1916 до 1918 р. у складі російської армії воював на фронтах Першої світової війни, мав військове звання прапорщика. Після утвердження в Україні більшовицького режиму працював завгоспом, секретарем і головою райкому профспілки «Робземлісу», рахівником у млинах Семенівки та Градизька. Під час колективізації сільського господарства у 1929 р. був заарештований і засуджений на шість місяців примусових робіт за несплату податків. Того ж року звільнився і аж до початку радянсько-німецької війни працював бухгалтером градизького відділення «Заготзерно». В 1941 р. медичною комісією був визнаний непридатним до служби в Червоній армії і тому залишився на окупованій німцями території. За рекомендацією П.Короїда був призначений помічником старости Градизького району, а з листопада 1941 р. – головою районної земельної управи.

П.Короїд на правах голови зібрання представив присутнім члена Кременчуцької «Просвіти» Миколу Леонтійовича Шевченка, з яким був знайомий з довоєнних часів. М.Шевченко був місцевим жителем – уродженцем Недогарок Градизького району. За радянськими мірками його сім'я вважалася «куркульською» і була репресована під час колективізації сільського господарства. У своєму виступі М.Шевченко наголосив, що він представляє не лише кременчуцьку «Просвіту», але й бандерівське крило ОУН. Тому під прикриттям «Просвіти» у Градизьку потрібно створити осередок українських націоналістів.

М.Шевченко познайомив присутніх із статутом товариства «Просвіта», правами та обов'язками його членів і пообіцяв забезпечити градизьких освітян літературою українського державницького змісту. Він підкреслив, що основним завданням товариства має бути просвітницька робота серед населення, виховання його в українському патріотичному дусі. Присутні схвалили ідею створення товариства «Просвіта», написали заяви про вступ і обрали ініціативну групу по створенню осередків товариства в селах району, до якої ввійшли С.Мусієнко, М.Опришко і А.Черкас. Одночасно учасники наради обрали правління «Просвіти» у складі Я.Остапенко (голова), С.Рахубовського – член правління, С.Мусієнка – секретар. Членів правління рекомендував П.Короїд, а із кожним кандидатом особисто говорив М.Шевченко. Для вирішення поточних справ члени правління вирішили збиратися двічі на тиждень.

Найперше градизькі просвітяни хотіли створити драматичний, хоровий і музичний гуртки, відремонтувати і відкрити театр, укомплектувати школи вчителями у першу чергу старшого віку, які здобули педагогічну освіту в дореволюційний час і менше підлягали впливу більшовизму.

Більшість початкових шкіл (всі інші не працювали) Градизького району відновили свою роботу в грудні 1941 р. На нараді завідуючих школами А.Нечай рекомендував їм створювати до «Просвіти» і виховувати дітей в українському патріотичному дусі, а історію України вивчати не за радянськими підручниками, а за Михайлом Грушевським. У свою чергу М.Опришко і О.Радченко через газету «Дніпрова хвиля» також закликали вчителів вступати до «Просвіт», щоб продовжити справу Симона Петлюри.

Директор семирічної школи М.Опришко, виступаючи перед учнями, говорив, що С.Петлюра і Є.Коновалець були справжніми героями, які віддали своє життя за волю України. У школі він запровадив вітання: «Слава Україні!». Учні мали дружно й голосно відповідати «Героям слава!». Учителька співів Тамара Осипівна Татарина вивчила з учнями національний гімн «Ще не вмерла Україна», який вони виконували після обов'язкової перед уроком молитви. С.Рахубовський агітував учителів створити осередок ОУН бандерівського крила в кооперативному технікумі, а студентів закликав вступати до юнацької організації «Січ», ініціатором створення якої виступав студент Прокіп Перепелиця. Проте з кінця 1941 р. вже почалися гоніння німців на українських націоналістів і осередок «Січ» у Градизьку так і не був створений.

Друге зібрання градизьких просвітян відбулося в грудні 1941 р. За цей час їх лави поповнилися новими членами: завідуючим базою «Союзтютюнсировина» Іллею Трохимовичем Покотилом, колишнім «розкуркуленим» Онисимом Омеляновичем Голобородьком, який на початку війни повернувся із заслання і був призначений заступником старости Градизької сільської управи, та Надією Білик (дівооче прізвище Калашник). Вона працювала кореспондентом газети «Дніпрова хвиля» і публікувалась під псевдонімами «Чайка» і «Надя». Дещо пізніше до «Просвіти» долучилася і телефоністка Градизької контори зв'язку Ірина Тимошенко-Манько. Як встановили пізніше на слідстві чекісти, активними членами Градизької «Просвіти» були 18-19 чоловік.

На зібрання «Просвіти» з Кременчука прибув і М.Шевченко. Він познайомив присутніх із програмними засадами ОУН, метою діяльності якої було створення незалежної і соборної Української держави. Програма ОУН передбачала, що великі промислові підприємства і надра землі мають залишатися у державній власності, але робітники мають право брати участь в управлінні ними і в розподілі прибутків. Земля також має бути в руках держави, але передаватися в довічне користування (до 25 га) селянам.

Отже, націоналісти виступали за фермерський шлях розвитку сільського господарства України. Програма ОУН була зрозумілою та близькою просвітянам і вони беззаперечно її схвалили. М.Шевченко повідомив про розбіжності між А.Мельником і С.Бандерою, засудивши водночас розкол ОУН у найбільш трагічний для України час [1, Спр.1062-Арк.60-61].

На одному з чергових зібрань просвітяни вирішували розпочати збирання коштів для надання допомоги сиротам, людям похилого віку та

інвалідам, які в умовах німецької окупації перебували на межі виживання. Матеріальна допомога мала надаватися лише тим, хто був непричетний до «розкуркулення» селян. На пропозицію С.Мусієнка було прийняте рішення посилити боротьбу з проявами «радянських настроїв серед населення». Пропозиція Т.Хандиборенка підняти клопотання перед німцями про виселення разом із сім'ями за межі району і України представників колишньої партійно-радянської номенклатури, підтримки не знайшла.

На прохання просвітян районна управа на ремонт клубу і культурно-просвітницьку роботу серед населення асигнувала 10 тисяч карбованців. За дозволом про відкриття клубу до німецького відділу пропаганди в Кременчуці їздив Я.Осташко. Після довгих зволікань такий дозвіл було отримано і в кінці лютого 1942 р. клуб-таки відкрився. Він став центром патріотичного виховання молоді. Завідуючим клубом і водночас керівником хорového колективу просвітяни призначили Івана Терентійовича Осташка. Народився він у 1903 р. у Градизьку у бідній селянській родині, мав восьмеро дітей і чотири класи освіти. З 1938 р. рахувався членом ВКП/б/, але чому не зазнав репресій від німців, – невідомо. Драматичним гуртком керував Василь Павлович Скалибога, але членом «Просвіти» він не був.

Самодіяльні гуртки, які до цього працювали у приміщенні семирічної школи, перейшли до клубу. А.Нечай доручив організувати при ньому і при відділі народної освіти укомплектовані творами українських письменників бібліотеки. Самодіяльні актори ставили патріотичні спектаклі: «Борці за мрію», «Степовий гість», «Невольник» та інші, але репертуар театру затверджував кременчуцький гебітскомісар. Виручені за спектаклі кошти використовували для потреб клубу.

Одним із основних завдань градизьких просвітян було поширення державницької агітації в селах району, створення там осередків «Просвіти» і залучення до них якомога більше людей. З цією метою в першій половині грудня 1941 р. до Жовниного виїжджав Я.Осташко, до Вереміївки і Гусинного – А.Нечай і В.Закарлюка, але в Жовниному староста села Феодосій Соса заявив, що не дасть відривати селян від роботи в громадському дворі. У Вереміївці до товариства «Просвіти» ввійшли староста села Іван Костянтинівич Калашник, лікар Вереміївської лікарні військовополонений Теміщенко, начальник кушової поліції Олександр Ющенко та ін. У Гусинному просвітянами зголосилися стати Володимир Вакуленко та декілька інших молодих учителів, які до війни були комсомольцями і поліція незабаром їх заарештувала. Ідеї державної незалежності України поділяло багато селян, особливо зрілого віку, але задавлені матеріальною нуждою і терором окупантів вони жили в постійному страхі і, щоб зберегти своє життя, намагалися триматися осторонь будь-яких антинімецьких проявів.

Зв'язок із антинімецьким підпіллям у Кременчуці підтримував М.Шевченко. Звідти він привозив і поширював серед населення літературу українського патріотичного змісту (газети, листівки, плакати). Частину з них розсилав поштою на адресу сільських старост. За пропагандистською

літературою до Кременчука їздили також учителі С.Мусієнко і Я.Осташко. Савелій Артемович Мусієнко народився 1895 р. В селі Карабарок Ново-Георгіївського повіту Катеринославської губернії. Після закінчення в 1916 р. гімназії здав екзамен на народного вчителя і працював у Херсонській губернії. Протягом 1927-1930 рр. навчався в Дніпропетровському ІНО. Вчителював у своєму селі, а з 1933 р. – у Градизьку. При німцях працював викладачем кооперативного технікуму. У березні 1943 р. був призначений завідуючим Біржою праці, а у вересні - втік разом із німцями за Дніпро.

В лютому 1942 р. в Градизьку з'явився невідомий чоловік з характерною галицькою говіркою і влаштувався перекладачем з німецької мови до районної поліції, де близько зійшовся з М.Шевченком. Через два місяці він зник так само несподівано як і з'явився. Пізніше з'ясувалося, що він був уродженцем Закарпаської України. Чекісти на слідстві так і не змогли з'ясувати причину його появи у Градизьку.

Арешти українських патріотів німцями, як не дивно, розпочалися доволі пізно. Першого в кінці 1942 р. за звинуваченням у українському націоналізмі заарештували П.Погибу. Протримали близько двох місяців у гестапо, на допит не викликали, і відпустили. Ще раніше, в листопаді Кременчуцький гебітскомісар Род викликав на нараду з фінансових питань П.Короїда та А.Черкаса, після чого поміняв їх місцями: А.Черкаса призначив старостою району, а П.Короїда його заступником.

Востаннє градизькі просвітяни-націоналісти зібралися на нараду на початку січня 1943 р., коли розгром німців під Сталінградом добігав кінця. Вони вирішили у разі повернення радянської влади ніяких активних дій проти неї не чинити, зберігати свої кадри від репресій і чекати наказу від Проводу ОУН.Через декілька днів, 20 січня, майже всі учасники градизької «Просвіти» були заарештовані німецькими жандармами. 33 дні їх тримали в полтавській тюрмі, викликаючи періодично на допити. З усіх заарештованих додому повернулися лише П.Короїд, П.Погиба та Н.Білик, але вони були настільки перелякані, що нікому не розповідали про причину арешту і звинувачення, які їм висували в гестапо. Після звільнення Н.Білик до кінця окупації продовжувала працювати в редакції «Дніпрової хвилі», а потім виїхала разом із німцями на Захід. П.Погибу німці на допити не викликали, видали довідку про звільнення і відпустили. В застінках гестапо загинули Я.Осташко, С.Рахубовський, Т.Хандиборенко, І.Фурсенко, В.Закарлюка, А.Нечай і Коваленко.

Після арешту В.Закарлюки тимчасово виконуючим обов'язки начальника районної поліції німці призначили М.Шевченка, який до цього очолював одну з поліцейських дільниць, але на початку вересня 1943 р. також заарештували. Подальша його доля не відома. А.Черкаса німці заарештували 16 вересня за те, що при наближенні Червоної армії не припинив зяблевої оранки, і разом із старостою Жовнінської сільської управи Ф.Сосою відправили під конвоєм за Дніпро. На ніч колона із заарештованими зупинилась у якомусь селі під Кіровоградом, але в цей час налетіла радянська авіація. Під час бомбардування, коли конвоїри поховалися,

А.Черкас утік з-під арешту і, приховавши своє минуле, жив у Київській області, де і був заарештований радянською контррозвідкою. Разом із ним у 1945 р.були затримані М.Опришко, С.Мусієнко і П.Погиба. Під час слідства вони перебували у внутрішній тюрмі управління НКДБ в Полтаві. А.Черкаса найбільше звинувачували у тому, що, будучи головою районної сільськогосподарської управи, розпаював землі між селянами, розпустив 18 колгоспів району і створив замість них хліборобські спілки.

Радянське правосуддя виявилось більш «гуманним», ніж німецьке.Всі заарештовані згідно вироку трибуналу військ НКВС у Полтавській області від 14 липня 1945 р. одержали по 10 років виправно-трудових таборів. А.Черкас там і помер [1, Спр.10672- Арк.304-305].

Предметом особливої уваги «Просвіт» було створення українських книгозбірень та читалень, книги в яких були б доступні та зрозумілі широкому загалу української людності. 21 квітня 1942 р. з дозволу німецької комендатури в Кременчуці відкрилася Українська читальня. Її книжковий фонд налічував понад 10 тисяч томів. В оздобленні приміщення читальні взяв участь німецький художник Шельген – співробітник відділу пропаганди. Стіни читальні діти прикрасили українськими рушниками і штучними квітами. Крім українських книг і окупаційних газет у читальні було багато німецьких журналів, брошур, плакатів та іншої пропагандистської літератури, яка мала переконувати українців у зверхності німецької нації та непереможності німецького вермахту. На урочистостях з нагоди відкриття Української читальні були присутні голова міської управи О.Алей, завідуючий відділом народної освіти Й.Швидь та керівник відділу пропаганди зондерфюрер Вайс. У своєму виступі останній намагався видати відкриття читальні як подарунок німецького командування українцям. Хорова капела кременчуцької музичної школи під орудою Сапсай виконувала українські народні веснянки [2, 1942- 22 квітня].

7 липня 1942 р. у Кременчуці відкрилася і Українська бібліотека, у фондах якої налічувалося понад 13 тисяч томів українських і західноєвропейських авторів. Станом на 1-ше січня 1943 р. в бібліотеці було 1552 постійних читачів, переважно молоді, а щоденне відвідування складало 70-80 чоловік. 12 серпня цього ж року в бібліотеці відбувся творчий вечір видатного українського письменника Уласа Самчука, який дорогою з Полтави до Києва на короткий час зупинився в Кременчуці. На вечорі письменник розповів про свій творчий доробок та прочитав уривки з повісті «Марія» [4, 1942 -12 липня].

Українська книгарня та читальня у Лубнах відкрилася 1-го липня 1942 р. (директор – Сушко). На її відкритті були присутні голова міської управи Устименко та голова районної управи Сокальський, які у своїх виступах дякували німецькому коменданту та відділові пропаганди за дозвіл на їх відкриття. Вони також звернулися до присутніх із закликом допомогти поповнити книжковий фонд бібліотеки із власних зібрань. На відкритті книгарні та читальні співав хор місцевої «Просвіти» [7, 1942 – 7 липня].

Книгами хорольської міської бібліотеки (завідуюча – П.П.Радченко, бібліотекар Р.В.Журавель) користувалися 224 читачі, але в книгозбірні було мало української художньої літератури, особливо, дитячої, попит на яку був дуже великий, адже всі школи, крім початкових, були німцями закриті. Зіньківська міська бібліотека (завідуюча – З.Ф.Храпач) відкрилася в перші місяці німецької окупації і станом на 1-ше січня 1942 р. нараховувала 3978 примірників книг, але серед художньої літератури українських видань було лише 294, у той час як російських - 1354. Це був наслідок політики комуністичного керівництва СРСР, спрямованої на русифікацію українського народу.

З метою збереження і поповнення книжкових фондів бібліотек Полтавська міська управа постановою від 29 жовтня 1941 р. взяла на облік книги всіх існуючих у місті державних бібліотек і приватних осіб, які під час евакуації покинули їх напризволяще. З ініціативи місцевої «Просвіти» районна бібліотека в Лохвиці відкрилася в березні 1942 р. Крім видань, які збереглися з радянських часів, частину книг для неї зібрали місцеві жителі, зокрема, Г.Савченко, Г.Северин, Т.Цілуйко та ін. Завдяки їх добродійним пожертвам бібліотека поповнилася забороненими комуністичною владою творами Б.Грінченка, О.Олеся, В.Винниченка та інших українських письменників.

Відкриття українських книгозбірень відбувалося з великими труднощами. Крім протидії окупаційної влади, яка намагалась тримати український народ у темряві та інформаційній блокаді, за роки війни різко скоротився книжковий фонд бібліотек. Якщо за часів більшовицької диктатури знищувалися книги, які не відповідали постулатам комуністичної ідеології, то в умовах німецької окупації відбувався зворотний процес: знищувалася радянська література. Згідно розпорядження Хорольського гебітскомісара існуючі за радянських часів бібліотеки могли відкриватися для загального користування лише після вилучення з них «більшовицьких видань», але до грудня 1942 р. така «чистка» ще не була завершена і бібліотеки в чотирьох районах Хорольського гебіту не працювали [3, Ф.Р-2434. –Оп.1,- Спр.4 – Арк.112].

З цієї ж причини у квітні 1942 р. припинила роботу щойно відкрита Зіньківська районна бібліотека, у фондах якої знаходилося понад чотири тисячі томів.Через заборону німців було припинене розпочате на шпальтах «Дніпрової хвилі» друкування «Малої історії України» І.П.Крип'якевича.

Учасники фольклорних колективів з Яресьок Шишацького району з допомогою односельців влітку 1942 р. розпочали будівництво нового приміщення для «Просвіти». Матеріали селяни брали і перевозили кіньми з радянських військових таборів, які були збудовані протягом 1930-1931 років для літніх учень червоних вояків. Кошти на будівництво самодіяльні актори заробляли під час гастролей сусідніми селами. Проте будівництво нового приміщення для «Просвіти» не було завершене у зв'язку із зміною ставлення окупантів до українського національно-культурного відродження.

Починаючи з осені 1942 р. діяльність «Просвіт» на Полтавщині, як і повсюдно в Україні, була заборонена, а подвижники українського національного відродження були репресовані або відправлені на каторжні роботи до Німеччини.

Джерела та література

1. Архів Управління СБУ в Полтавській області.
2. Вечірній листок (Кременчук).
3. Державний архів Полтавської області.
4. Дніпрова хвиля (Кременчук).
5. Коваль М.В. «Просвіти» в умовах «нового порядку» /М В.Коваль//Український історичний журнал. – 1995. - №2.
6. Миргородські вісті.
7. Рідне слово (Лубни).